

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.32782/ln.2024.22.01>

Барабаш О.О.

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри загально-правових дисциплін
Львівський державний університет внутрішніх справ*

ЕФЕКТИВНІСТЬ ЗАОХОЧУВАЛЬНИХ НОРМ ПРАВА І ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ У РЕГУЛЮВАННІ ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Актуальність теми. Характер змін, рівень розвитку демократії, свободи в сучасній Україні створили реальні можливості для використання позитивних стимулів у праві задля підвищення соціальної активності індивіда й досягнення суспільно корисної поведінки, а також забезпечення гарантії права на свободу. Стимулювання як засіб правового впливу на поведінку суб'єктів права – це вид правового заохочення, що спрямований на спонукання суб'єктів права до усвідомленого сумлінного виконання ними своїх обов'язків і досягнення соціально корисних результатів. Мета правових стимулів полягає в тому, щоб викликати мотивацію, скеровану на соціально активну поведінку, на високий результат правової культури, на забезпечення самостійності, свободи особи, на проявлення ініціативи, творчості, заповзятливості.

Правове стимулювання має широке функціональне застосування для впливу на поведінку суб'єктів права. І загальносоціальні, і спеціально-соціальні функції правового стимулювання спрямовані на створення умов для розвитку ініціативи, правової культури заохочуваних суб'єктів права, а також для відвернення їхньої неправомірної поведінки і забезпечення дієвості юридичних норм [1].

Держава як суб'єкт стимулювання здійснює стимулювальний вплив на інших суб'єктів права, насамперед за допомогою правових норм, у яких, враховуючи соціально-економічні і політичні чинники, закріплюється бажана й допустима, з погляду інтересів держави і громадянського суспільства, пове-

дінка суб'єктів права [2]. З огляду на це, рух суспільства до демократії і свободи, визнання безумовного пріоритету гідності особистості об'єктивно зумовлюють необхідність перетворень у правовому регулюванні політики держави – підвищення ролі заохочень, що дозволяють задовольнити найрізноманітніші інтереси й потреби, справляючи позитивними засобами стимулювальний вплив на волю особистості.

Заохочувальні правові норми впливають на суб'єкта шляхом розширення обсягу можливостей через позитивну правову мотивацію й заохочувальні заходи. «Заохочення є публічним проявом мотивації праці та пошани до працівника у формах, що визначаються чи дозволяються нормами права, за зразкове виконання трудових обов'язків, підвищення продуктивності праці, поліпшення якості продукції, новаторство у праці та інші досягнення у роботі» [3], – слушно наголошують вітчизняні вчені.

Висновки про роль заохочення як особливий спосіб впливу на волю і правову свідомість людей можуть бути поширені і на публічне, і на приватне право. Такий підхід дозволяє знайти ті відправні точки, з яких починається створення передумов для формування демократичного громадянського суспільства, невід'ємною ознакою якого є свобода й висока соціальна активність громадян у всіх сферах життєдіяльності. Адже завдання сучасної юридичної науки – виявити соціальні можливості права з метою використання його для стимулювання у праві, а також ефективність пра-

возастосування. Наукове дослідження згаданої проблеми, аналіз чинного законодавства сприяють розумінню сучасних перехідних процесів й обґрунтуванню стратегічних напрямів подальшого розвитку суспільства і держави.

Тим часом вітчизняна юридична наука і частково юридична практика не достатньо відображають місце заохочувальних норм у системі вітчизняного права. Найчастіше примусові засоби впливу на суспільні процеси не виправдано відтісняють заохочення, стимулювання позитивної поведінки, що вихолощує ціннісний зміст права як важливого соціального інституту [4]. Заохочувальні норми орієнтують особистість не на просте дотримання правових вимог, а на усвідомлену активну поведінку, яка відповідатиме чинному законодавству.

Однак сьогодні і в теоретичній науці, і в юридичній практиці не ствердилось, що примус, сила, кара мають похідне значення і застосовуються як альтернатива на випадок невиконання норм, що зобов'язують і забороняють, або зловживань при застосуванні норм права [5]. Якщо в них закріплюється «чиста воля суб'єктів державно-владних повноважень, а не відображаються об'єктивні потреби та інтереси суспільства, то, зрозуміло, ставка робиться на силу, примус, покарання. Позаяк визнання людини найвищою цінністю є стратегічною метою розвитку цивілізації (і права зокрема)» [6]. Воно є певною цінністю, здатне розвивати правову активність конкретної людини, задовольняти різноманітні інтереси й потреби. Саме в такому ракурсі розглядається проблема заохочень у праві, її значущість для сучасної теорії і практики правового регулювання.

Заохочувальні норми, як і правова система загалом, неспроможні ставити себе над суспільством. Навпаки, джерело розвитку може бути лише в суспільстві, яке використовує правові засоби на регулювання суспільних відносин, розвитку свободи, особистої самостійності, досягнення активної соціально корисної поведінки [7]. Тож один з напрямів

модернізації вітчизняної правової системи полягає в тому, щоб створити механізми стимулювання правомірної поведінки засобами, що відкидають примус, розширивши можливості добровільного дотримання правових норм. З огляду на це, необхідно підвищити зацікавленість суб'єктів, їхню активність у процесі здійснення правомірних дій, стимулювати їх до продуктивної і творчої праці. Тож дослідження проблеми заохочення у праві, продиктоване інтересами науки і практики, дозволить визначити шляхи підвищення ефективності заохочувальних норм права для забезпечення найбільш повного розкриття демократичних засад життя українського суспільства.

Стан дослідження. Цінний внесок у розробку проблеми заохочення у праві зробили вчені галузевих юридичних наук, висновки і положення яких потребують теоретичних узагальнень. Вагомий внесок у дослідження феномену заохочувальних норм зробили такі вітчизняні вчені, як: О. Барабаш, А. Баран, С. Вишновецька, Н. Болотіна, О. Дудоров, М. Іншин, А. Мацюк, Д. Пилипенко, В. Ротань, Н. Хуторян, М. Хавронюк, П. Хряпінський, Г. Чанишева, М. Якимчук та багато інших дослідників, які у своїх наукових публікаціях порушували тему стимулювання праці, заохочень у кримінальному праві і на державній службі та їхнього впливу на розвиток правової політики і правової культури сучасної Української держави.

Мета і завдання дослідження. Метою статті є аналіз ефективності заохочувальних норм права і правової культури у регулюванні правової політики України. Для цього було поставлено такі завдання: проаналізувати вплив заохочувального механізму на регулювання поведінки громадян; з'ясувати поняття заохочувальних норм, дослідити особливості правової політики у процесі застосування заохочень у праві; охарактеризувати правову політику та правову культуру як важелі впливу на правосвідомість громадян крізь призму заохочувального механізму.

Виклад основного матеріалу. Правова культура – це органічна єдність духовної, ідеологічної і практичної засад у життєдіяльності людини. Вона починається зі знання людиною права, його вимог, які відображаються і закріплюються в законах, втілюються в юридичних рішеннях про права й обов’язки конкретних осіб. На переконання вчених, саме правова культура є одним з головних чинників демократизації суспільства, що характеризує правосвідомість і поведінку людини з огляду на рівень і зміст її правового виховання, соціальної активності, юридичної підготовки й загальноосвітнього рівня [8]. Однак правова культура особистості не може обмежитися лише простим знанням людиною основ законодавства, змісту конкретних нормативних актів та її активністю у правовій сфері. Для правової культури особистості набагато важливішим є її прагнення в реальному житті перетворити свої знання і переконання, свою активність у реальні правові вчинки. Готовність людини активно діяти в реальному правовому житті, її правомірна поведінка – це особливий елемент правової культури особистості.

У повсякденній свідомості правова культура особистості зазвичай асоціюється зі сукупністю рис характеру людини, які не дозволяють їй порушити закон [9]. Однак було б помилкою зводити правову культуру особистості лише до поведінки, що відповідає загальноприйнятим правовим нормам. Просте позитивне ставлення людини до права ще не є правовою культурою особистості, під якою треба розуміти внутрішню духовну активність людини, її здатність самій творити норму, з огляду на свій правовий досвід і правове бачення норми, її постійну готовність до самовдосконалення відповідно до норм і принципів права. Правову культуру особистості можна характеризувати як здатність і готовність до гідних правових вчинків, здатність вимагати від оточення діяти на основі принципів гуманізму, добра і справедливості [10]. Цим вона сприятиме і підвищенню куль-

турно-освітнього рівня самої людини, націлюючи її на правомірну поведінку й активну боротьбу з порушниками правопорядку.

Дотримання людиною норм права в реальному житті може бути забезпечено і її шанобливим ставленням до права, її переконаністю у правоті закону, за допомогою застосування санкцій. Традиційно прийнято вважати, що виховний вплив на громадян має сам факт існування закону, встановлені в ньому заборони. Останні забезпечені санкціями, подекуди й найсуворішим засобом державного примусового впливу – покаранням. Проте сучасні правові засоби, зокрема засоби правового впливу, не вичерпуються обмеженнями. Вітчизняні галузі права (наприклад, кримінальне, трудове право) містять і позитивні стимули – певні заохочення, які зумовлюють правомірну суспільно корисну поведінку. Тому дуже важливо забезпечити правомірну поведінку людини на основі її свідомого вибору, творчого підходу до права, щоб у будь-якій життєвій ситуації вона шанобливо ставилася до норм права і вимагала цього від інших.

Наприклад, норми-заохочення представлені в таких інститутах кримінального права, як призначення покарання, звільнення від кримінальної відповідальності і покарання, добровільна відмова від злочину. Зокрема, до інституту призначення покарання належить норма, що визначає перелік обставин, які пом’якшують кримінальну відповідальність [11], серед них: явка з повинною, щиро-сердне каяття у скоєному злочині, активне сприяння виявленню злочину, викриття інших учасників злочину, надання медичної та іншої допомоги потерпілому тощо. На сьогодні існує також інститут звільнення від кримінальної відповідальності нормами, що стимулюють різні види позитивної поведінки. Тож, на переконання О. Барабаш, саме ефективність заохочувальних норм може слугувати забезпеченню правомірної поведінки людини через дотримання нею чинного законодавства [12].

Принагідно зазначимо, що умови ефективності норм права – це вимоги, що визначаються характером взаємозв'язку правової норми з різними сторонами життя, виконання яких сприяє активному прояву норми права в об'єктивній дійсності й забезпечує ефективність її дії [13]. З урахуванням сучасного стану й тенденцій розвитку правової системи, пріоритетів державно-правового і соціально-економічного розвитку України основними умовами ефективності норм права є: вдосконалення законодавства, підвищення якості правореалізації і рівня правосвідомості суспільства.

Ефективність правового стимулювання позитивної поведінки значною мірою залежить від рівня правової свідомості і правової культури суб'єктів права, їхньої готовності й бажання реалізовувати приписи правових норм. З огляду на це, важливого значення набуває регулювальний вплив заохочувальних норм, зокрема визначальних можливостей альтернативного вирішення правових конфліктів на основі звільнення від відповідальності.

Заохочувальні норми відрізняються механізмом соціальної дії. Вони спрямовані на свідому реалізацію правових приписів у вигляді виконання й використання норм, коли роль соціальної активності велика [14]. При цьому важливість заохочувального режиму правового регулювання має знаходити свій вираз у різних видах правосвідомості. Так, у сучасній науковій літературі виділяють звичайну, професійну, наукову, індивідуальну, групову й суспільну правову свідомість [15].

Звернімо увагу на професійну і повсякденну правову свідомість, відображення в їхніх різних рівнях засобів соціально-правового впливу, що впливають на ефективність реалізації заохочення як додаткового (альтернативного) методу правового впливу. Рефлексивний рівень професійної правосвідомості, який відповідає за сприйняття права як правової інформації, показує, як відбувається усунення завданої шкоди на умовах добровільності, переважає примус.

Ще однією умовою ефективної реалізації на практиці заохочувальних норм є усвідомлення громадянами їхнього позитивно-стимулювального характеру, знання про їх існування, зміст та обсяг вимог, що висуваються до особи, яка має законний інтерес на отримання блага, передбаченого такою нормою. Такі вимоги характеризують звичайну правосвідомість. Зауважимо, що правові знання – необхідна умова становлення поглядів, переконань, які виражають свідоме ставлення до права, забезпечують правомірну соціально схвалену поведінку людини. Як зазначає І. Панчук, «особистісно-ціннісний рівень правосвідомості характеризує відображення правової реальності, що відбувається під впливом особистісних правових цінностей. Цей рівень правосвідомості забезпечує аксіологізацію правової свідомості особи у вигляді особистісного прийняття правових цінностей, виражених у джерелах права» [16].

Серед засобів підвищення рівня впливу права і правової системи на всі сфери сучасного суспільства виокремлюють правове просвітництво, правове виховання населення. Вагоме значення правове виховання має для процесів прищеплення громадянам сприйняття сутності позитивного правового стимулювання, формування стимулів правомірної поведінки і загалом подальшого підвищення рівня правосвідомості.

Правове виховання в сучасній юридичній науці розглядається як цілеспрямована діяльність держави, а також суспільних структур, засобів масової інформації, трудових колективів щодо формування високої правосвідомості і правової культури громадян; «як процес вироблення стійких правових ідей та принципів у правосвідомості суб'єктів» [17]. Його необхідним компонентом є правове заохочення.

Ефективність попереджувального й виховного впливу правових норм багато в чому залежить від якості й особливостей передачі громадянам знань про чинне законодавство, його зміст і значення. Правове виховання створює

основу свідомої правової активності, соціально-цінної правової поведінки громадян. Тож правильне використання різних засобів правового виховання може значно полегшити вирішення завдань правоохоронної системи держави і щодо протидії злочинам, їх попередження, і щодо мінімізації наслідків скоєних злочинів у рамках нормативно закріплених заохочувально-відновлювальних механізмів.

Висновки. Нормальне функціонування і розвиток суспільства, його подальше вдосконалення неможливо уявити без правового регулювання спільного життя людей. Суспільство не може мати іншого шляху удосконалення, крім шляху поліпшення правового регулювання. Першою і найважливішою умовою вдосконалення права є вдосконалення поведінки самого суб'єкта права, насамперед рівня його правосвідомості. Одним зі способів визначення рівня правосвідомості суб'єкта права слугує його правова культура,

що виражає досягнутий на сьогодні рівень знання людиною положень закону, її переконаності в їх цінності і ступені дотримання їх у повсякденному житті. Водночас для ефективної реалізації і заборонних, і заохочувальних засобів правового впливу потрібно вдаватися до інших прийомів – активного використання різних форм правового виховання (інформування, правова пропаганда, правова освіта тощо). Саме в процесі взаємодії загальних соціальних і спеціальних правових засобів може бути забезпечена ефективність правових норм, зв'язок норм права з індивідуальною, груповою й суспільною свідомістю та поведінкою. Вибір варіанта поведінки громадянином здійснюється під впливом різних чинників (враховуючи засоби правового виховання й освіти), що створює додаткові можливості для впливу на поведінку суб'єкта правових відносин та спрямування її в руслі вчинення заохочуваних правом вчинків.

Анотація

У статті досліджено проблеми ефективності заохочувальних норм у контексті їх впливу на правову культуру в умовах правового регулювання державної політики України. Зазначено, що рух суспільства до демократії і свободи, визнання безумовного пріоритету гідності особистості об'єктивно зумовлюють необхідність перетворень у правовому регулюванні – підвищення ролі заохочень, що дозволяють задовольнити найрізноманітніші інтереси й потреби, справляючи позитивними засобами стимулювальний вплив на волю особистості. Заохочувальні норми, як і правова система загалом, неспроможні ставити себе над суспільством. Навпаки, джерело розвитку може бути лише в суспільстві, яке використовує правові засоби на регулювання суспільних відносин, розвитку свободи, особистої самостійності, досягнення активної соціально корисної поведінки. Тож один з напрямів модернізації вітчизняної правової системи полягає в тому, щоб створити механізми стимулювання правомірної поведінки засобами, що відкидають примус, розширивши можливості добровільного дотримання правових норм. Дослідження проблеми заохочення у праві, продиктоване інтересами науки і практики, дозволить визначити шляхи підвищення ефективності заохочувальних норм права для забезпечення найбільш повного розкриття демократичних засад життя українського суспільства. Заохочувальні правові норми впливають на суб'єкта шляхом розширення обсягу можливостей через позитивну правову мотивацію й заохочувальні заходи. Наголошено, що саме правова культура є одним з головних чинників демократизації суспільства, що характеризує правосвідомість і поведінку людини з огляду на рівень і зміст її правового виховання, соціальної активності, юридичної підготовки й загальноосвітнього рівня. Однак правова культура особистості не може обмежитися лише простим знанням людиною основ законодавства, змісту конкретних нормативних актів та її активністю у правовій сфері. Для правової культури особистості набагато важливішим є її прагнення в реальному житті перетворити свої знання і переконання,

свою активність у реальні правові вчинки. Готовність людини активно діяти в реальному правовому житті, її правомірна поведінка – це особливий елемент правової культури особистості. Зроблено висновок, що ефективність правового стимулювання позитивної поведінки значною мірою залежить від рівня правової свідомості і правової культури суб'єктів права, їхньої готовності й бажання реалізовувати приписи правових норм. З огляду на це, важливого значення набуває регулювальний вплив заохочувальних норм, зокрема визначальних можливостей альтернативного вирішення правових конфліктів на основі звільнення від відповідальності.

Ключові слова: норми права, заохочувальні норми права, правова культура, правове виховання, правова політика, держава, державна політика, регулювання правової політики.

Barabash O.O. Efficiency of encouraging rules of law and legal culture in regulating legal policy of Ukraine

Summary

The article examines the problems of the effectiveness of incentive norms in the context of their influence on the legal culture in the conditions of legal regulation of state policy of Ukraine. It is noted that the movement of society towards democracy and freedom, the recognition of the unconditional priority of the dignity of the individual, objectively determine the need for transformations in legal regulation – increasing the role of incentives that allow satisfying the most diverse interests and needs, exerting positive means of stimulating influence on the will of the individual. Incentive norms, like the legal system in general, are unable to place themselves above society. On the contrary, the source of development can be only in a society that uses legal means to regulate social relations, develop freedom, personal independence, and achieve active socially useful behavior. Therefore, one of the directions of modernization of the domestic legal system is to create mechanisms for stimulating lawful behavior by means that reject coercion, expanding the possibilities of voluntary compliance with legal norms. The study of the problem of incentives in law, dictated by the interests of science and practice, will allow to determine the ways of increasing the effectiveness of the incentive norms of law to ensure the most complete disclosure of the democratic foundations of life in Ukrainian society. Encouraging legal norms affect the subject by expanding the scope of opportunities through positive legal motivation and incentive measures. It is emphasized that the legal culture is one of the main factors of the democratization of society, which characterizes the legal awareness and behavior of a person in view of the level and content of his legal upbringing, social activity, legal training and general education level. However, the legal culture of an individual cannot be limited to a person's simple knowledge of the basics of legislation, the content of specific normative acts and his activity in the legal field. Much more important for the legal culture of an individual is his desire in real life to transform his knowledge and convictions, his activity into real legal acts. A person's willingness to actively act in real legal life, his lawful behavior is a special element of the legal culture of an individual. It was concluded that the effectiveness of legal stimulation of positive behavior largely depends on the level of legal awareness and legal culture of legal subjects, their readiness and desire to implement the prescriptions of legal norms. In view of this, the regulatory influence of incentive norms, in particular the determining possibilities of alternative resolution of legal conflicts based on exemption from liability, becomes important.

Key words: norms of law, encouraging norms of law, legal culture, legal education, legal policy, state, state policy, regulation of legal policy.

Список використаних джерел:

1. Баран А. Правові стимули: теоретико-правові засади. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер. : Юридичні науки. 2020. № 3 (27). С. 31–37.

2. Калюжний Р. А., Лапка О. Я., Пікуля Т. О. Правові стимули в механізмі правового стимулювання : монографія. Київ : Леся, 2013. 204 с.
3. Арсентьева О. С. Види та форми заохочень за трудові досягнення. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2016. № 32. С. 41–48.
4. Льовіна В. Заохочення та порядок їхнього застосування. *Юридичний журнал*. 2009. № 1. С. 102–104.
5. Зайцев О. В., Філіпенко В. Р. Заохочувальні норми при регламентації державної зради: зарубіжний досвід. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка*. 2018. Вип. 3 (83) С. 73–83. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/16712/1/Zaytsev_Filipenko_73-83.pdf.
6. Про Стратегію сталого розвитку України до 2030 року : Проект Закону України від 07.08.2018 № 9015. *Ліга.Закон*. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JH6YF00A?an=332>.
7. Борис І. І. Окремі проблеми правового регулювання застосування засобів заохочень щодо працівників України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 5. С. 70–72.
8. Сидоренко О. О., Кухарчук А. В., Ткаченко О. Р. Правова культура: поняття, склад та її стан в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 62–64. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2021/15.pdf.
9. Попадинець Г. О. Правосвідомість і правова культура як чинники становлення громадянського суспільства. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Сер. : Юридичні науки*. 2016. № 850. С. 421–426.
10. Макарова О. В., Крилова Ю. І. Проблеми формування правової культури в українському суспільстві. *Право*. 2015. № 30. С. 104–108.
11. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / [А. А. Васильєв, Є. О. Гладкова, О. О. Житний та ін.] ; за заг. ред. проф. О. М. Литвинова ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 428 с.
12. Барабаш О. О. Заохочення у праві: загальнотеоретичне дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Нац. ун-т «Львів. політехніка». Львів, 2013. 16 с.
13. Купіна Л. Ф. Критерії ефективності правових норм. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Сер. : Право*. 2017. Вип. 32. С. 51–57. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/24317/Kupina.pdf?sequence=1>.
14. Красовська В. Г. Дія правових стимулів та обмежень в механізмі правового регулювання. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 1. С. 55–60.
15. Богів Я. С. Правосвідомість як основа побудови правової держави. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2022. Вип. 33. С. 196–202.
16. Панчук І. О. Правосвідомість як фактор утвердження демократичних основ державного та суспільного ладу України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК». Київ, 2015. 18 с.
17. Андрусішин Р. Поняття та сутність правового виховання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 4. С. 12–15. URL: http://lsej.org.ua/4_2014/3.pdf.